

Олоңхо нөңүө оҕо тылын-өһүн сайыннарыы

Бурцева Светлана Михайловна – Энэ орто оскуолатын

нуучча тылын уонна литературатын учуутала

Олоңхо - саха норуотун тылынан уус-уран айымньытын саамай бөдөң көрүңэ буолар. Сүрүн этэр санаата – «күн үлүүһүн, айыы аймаҕын дьонун» дьоллоох, эйэлээх олохторун «абааһы аймактарыттан» көмүскээһин. Олоңхо үөскээбит төрдө бэрт былыргы үйэлэргэ сытар, үгүс үйэлэр анараа өттүлэриттэн кэлэр силистээх. Сүүрбэһис үйэ сабаланыар диэри олоңхо сир - дойду аайы киэңник тарбанан, саха үөрэҕэ буолан кэлбитэ. Норуот элбэх үйэ устатыгар сайыннаран, чочуйан биһиги кэммитигэр диэри сайыннаран аҕалбыт духовнай баайа-дуола, бүтүн олоҕо уонна остуоруйата буолар. Олоңхо фантазията олус күүстээх, ис хоһоонунан, эгэлгэ сюжетынан, сиппит-хоппут образтарынан, уус-уран ойуулааһыннарынан олус баай. Бу суду айымньыбытыгар былыргы үгэстэр, сиэр-туом ойуулааһыннара, алгыстара, кырыыстара, үгэлэрэ, өс хоһоонноро уонна ох тыллар – барылара кириэрлэр. Олоңхо тыла уһунан, уратытынан, этиллэр өйүн-санаатын дириңинэн, кэпсэнэр быһыыта-майгыта уратытынан киһини тардар аптаах-алыптаах айымньы буолар. Биһиги, сахалар, төрөөбүт тылбыт барҕа баай. Бэрт элбэх өрүттэрдээх, уустаах-ураннаах, наһаа нарын, номоҕон тыл. «Төрөөбүт тыл – норуот уһун кэмнэ олоҕун, историятын тыыннаах кэрэһитэ. Норуот өйө-санаата, тыына, ис дуһуната тылыгар баар. Төрөөбүт тыл норуот киһи аймакка биэрбит, киллэрбит кылаата буолар. Омук тыла сайдыылаах, баай, этигэн, хомоҕой буоллаҕына – омук бэйэтэ эмиз оннук: өйө-санаата чэбдик, киэң көбүстээх, инники кэскилигэр эрэх-турах, бөбө санаалаах. Тыл - дэгиттэр билии төрдө. Билии – сайдыылаах олох төрдө. Билбэт, ортоһуордук эрэ билэр тылынан киһи дириң, чиң билиини ылбат, киэң-холку, өйдөөх-төйдөөх ураты толкуй, ыллыктаах саңа кыайан сайдыбат» - диэн национальной оскуола концепциятыгар суруллар. Саха биллиилээх поэта Күндэ төрөөбүт тылын «Төрөөбүт төрүт тыл сөрүүн сүөгэй курдук сүрэҕи-быары сөрүүкэтэр» диэн хоһуйар. Төрөөбүт тылын билбэт, саңарбат киһи силиһэ суох мутук кэриэтэ.

Бу сахабыт тылын баайа, сүөгэйэ-сүмэтэ барыта олоңхоҕо түмүллэ сылдьар.

Былыр-былыргыттан саха киһитэ ойуулуур-дьүһүннүүр тыла баайынын, тобуллаҕас өйүнэн биллэр. Ол да иһин былыр олоңхоһуттар олус ытыктаналлара, үйэлэр тухары уос номоҕор кириэн кэпсээннэ сылдьаллара. Олоңхо тыла уһунан, уратытынан, этиллэр өйүн-санаатын дириңинэн, кэпсэнэр быһыыта-майгыта уратытынан киһини тардар аптаах-алыптаах айымньы буолар. Олоңхоҕо хоһуйуулар сир-дойду киһи хараҕар көрөр, өйүгэр оңоро олоҕорун курдук, уус-уран тыл дэгэтинэн ойууланар.

Саха тылын баайа-талыма, күүһэ-күдэҕэ, сүөгэйэ-сүмэтэ, кырдыга да, олоңхоҕо сытарын олоңхону аабан, тылын-өһүн болҕойон, үөрэтэн көрдөххө итэҕэйэһин. Бу төрөөбүт тылбыт баайын, сүмэтин биһиги олоңхоттон аабаммыт бэйэбитигэр элбэҕи иңэринэбит, туһанабыт. Олоңхо тылын ырытыты тыл кэрэтигэр, этигэнигэр сүгүрүүүүнү үөскэтэр. Ол курдук, олоңхоҕо биһиги көрөбүт эргэрбит тыллары, үөл-дьүөл тыллары, нууччаттан кириии тыллары о.д.а. Синоним, омоним, антоним көстүүлэрин киһи элбэх айымньыга көрүүн сөп. Оттон ордук элбэх синонимы биһиги олоңхоҕо көрөбүт. Ону таһынан антонимнары көрөбүт. Холобур, илин астары элэмэстийэрин сабана, кэлин астары

кэрэмэстийэрин сабана; үөһэлээн да көппүтэ, аллараалаан да тимирбитэ биллибэккэ-көстүбэккэ, былыргы дьыл мындаатын, аныгы үйэ арбаһын (антонимнар туттуллубуттар). Тыл үөрэхтээхтэрэ тыл баайын төһө элбэх синонимнаабынан быһаараллар. Саха тыла муңура суох баайын синонима эмиэ туоһулуур. Синоним кэккэтэ уончаба (арыт отукка да) тийэр тыллаах буолар. Синоним кэккэтигэр паараласпыт тыл, сомоҕо домох эмиэ киирэр. Холобур: сыл, дьыл; быһаа, абыраа, өрүһүй, кун буол, ый буол; сылгы, ат, сүүрүк, дьөһөгөй, миинэр миңэ, сыспай сизэллээх. Олоңхоҕо синоним хатыланан, ситимнэхэр тылын кытта дьүөрэлэхэн, тыл ордук этигэн буоларыгар көмөлөһөр.

Билинни кэмнэ олоңхону үөрэтиигэ интэриэс олус үрдээтэ. Билигин сорох оскуолаларга олоңхону үөрэтии программа быһыытынан киирдэ. «Олоңхо хас биирдии тылыгар саха норуотун түң былыргы олобун, историятын кистэлэннэрэ, таайыллыбатах таабырыннара сыталлар» - диэн суруйаллар. Онон үөрэнээччи олоңхону кытта кыра сааһыттан билсигэн олоңхо туһунан кизэн өйдөбүлү ылыахтаах, тылын-өһүн сайыннарыахтаах.

С.С. Васильев-Борогонский «Эрчимэн Бэргэн» олоңхотугар синонимы туттуу көстүүлэрэ.

Былыргы дьыл мындаатын
Быдан нөңүө өттүгэр,
Аныгы үйэ арбаһын
Адьяс анараа сиксигэр... (Быдан, адьяс; нөңүө, анараа)

Көбүрээбэт көтөрдөөҕо эбитэ үһү,
Быстыбат быйаңнааба эбитэ үһү... (Көбүрээбэт, быстыбат)

Бастар бараммат баайдаммыттар;
Тохтор хороммот тоттоммуттар... (Бараммат, хороммот; баайдаммыттар, тоттоммуттар)

Көмүс чыычаахтарын
Көрө мэлиппиттэр,
Алтан далбарайдарын
Адьяс куоттарбыттар. (Чыычаахтарын, далбарайдарын; мэлиппиттэр, куоттарбыттар)

Сурах обустаран
Собуруу көрдөөбүттэр,
Илдьит ытан,
Илин ирдээбиттэр. (Көрдөөбүттэр, ирдээбиттэр)

Харахтаах көрбөтөх,
Кулгаахтаах истибэтэх,
Туманна ууллубут курдук,
Туоһуга суох мэлийбит,
Ууга устубут курдук,
Олуга суох барбыт. (Мэлийбит, олуга суох барбыт)

Сээркээн сэхэттэр,
Ытык кырдыбастар,

Сурэхтэринэн сэрэйн,
Көхсүлэринэн таайан,
Күн туллубатаба буолуо диэн,
Күңэһэ быстыбатаба буолуо диэн,
Бүтэйдии күүтэ сатыллар эбит... (Сэрэйн, таайан)

Кэтэһэн кэтэһэннэр,
Кэлтэгэй буолбуттарын кэннэ,
Күүтэн күүтэннэр,
Күүстэрэ быстыбытын кэннэ... (Кэтэһэн кэтэһэннэр, күүтэн күүтэннэр)

Үөрүүлэригэр,
Көмүскэлэрин уута
Күөгэс гына туспут,
Харахтарын уута
Халыс гына туспут. (Көмүскэлэрин, харахтарын)
«Аан дойдубутун
Араңаччылыыр киилэннэхпит», - диэн,
«Күн улууһун
Көмүскүүр ыччаттаннахпыт», - диэн,
Эдэрдиин-эмэнниин
Эмээхсинниин, обонньордуун
Илэччи эмиэ эбэрдэлээтилэр,
Бүтэйдии эмиэ уруйдаатылар... (Араңаччылыыр, көмүскүүр; эбэрдэлээтилэр,
уруйдаатылар)
Ол кэнниттэн
Бухатыыр киһи,
Ойуур сабатыгар тахсан,
Орто тииттэри
От курдук тоноон,
Эргэнэ тииттэри
Эрбэһин курдук үргээн,
Тиэргэн тэриннэ,
Дьэ тутунна... (Тоноон, үргээн)
Күн сирин көмүскүүргэ,
Айыы аймабын араңаччылыырга,
Кырдык да сөптөөх киһи. (Көмүскүүргэ, араңаччылыырга)

Суорумабар соноотун,
Тарбар дагдайдын,
Бөлөнөхпөр бөскөйдүн диир. (Соноотун, дагдайдын, бөскөйдүн)

Ыар ыалдыт,
Хоромнуулаах хоноһо буолан.. (Ыалдыт, хоноһо)

Аньыта суох бэйэбин
Атабастаабыттарын кэннэ,
Буруйа суох бэйэбин
Булбуттарын кэннэ... (Аньыта суох, буруйа суох)

Сонордообутун-
Суола арылыннын,

Ирдээбитин-
Иннигэр тосхойдун! - дэстилэр. (Сонордообутун, ирдээбитин)

Уоһугтан уураатылар,
Сүүһүттэн сыллаатылар. (Уураатылар, сыллаатылар)

Хаппыт хамыйыалка сонноох
Хамначчыт уол наада диир.
Үөлэн астаан уураар
Үлэһит чабар наада диир.
Эйигин миэхэ кэлэн,
Элдыгэн кулут буоллун диир. (Хамначчыт, чабар, кулут)

Хоонньуга сытар
Холоонноох добор абалыам,
Тэллэххэ сытар
Тэннээх добор булунуом. (Холоонноох, тэннээх)

Саар булгунных курдук,
Сарайа үллэн табыста,
Дуул булгунных курдук,
Томтойо үллэн табыста. (Сарайа, томтойо)
Аал курдук
Анныһа түстүлэр,
Килиин курдук
Кэтиһэ түстүлэр... (Анныһа, кэтиһэ)
Сир диэки көрдөбүнэ-
Сир сэттэтэ сибэтии буолар,
Халлаан диэки көрдөбүнэ-
Халлаан абыста сыдыаай гынар... (Сибэтии, сыдыаай)

Кыыһырбыккын кыларыт,
Уордайбыккын убарыт! (Кыыһырбыккын, уордайбыккын)

Сыалыһар быарын курдук, сылаанный,
Үүс тириитин курдук, мөлбөй.
Өлбүтү өрүһүй,
Алдьаммыты абыраа. (Өрүһүй, абыраа)

Үрдэ биллибэт
Үлүгэр буолла,
Анна биллибэт
Алдьархай буолла.
Күн дьоно,
Көмүскэстэ булунун,
Айыы дьоно,
Абыралла булунун! – диэтэ. (Үлүгэр, алдьархай; көмүскэстэ, абыралла)

Очуртан охсунан ойдо,
Тэхтиртэн тэбинэн кэттө... (Очуртан, тэхтиртэн)

Иннигэр көрбүтүн
Ибили кырбаан,
Туора көрбутун
ТоБута сынньан,
Кэлэн иһэр эбит. (Кырбаан, сынньан; ибили, тоБута)

«Күн күн дыоно
Өрүһүк буолун,
Аан дойдум дыоно
Абырал буолун!» - диэн,
Үөлүк-баалык
Үгүрэлээн ылаттаата... (Өрүһүк, абырал)

Саргы-талаан
Сап сабаттан салбананр эбит,
Өлбөт өрөгөй
Ситим сабаттан силбэхэрдээх эбит. (Салбанардаах, силбэхэрдээх)

Өрүһүйээри гыммыты
Үрүн күнтэн сүтэрдэ,
Абыраары гыммыты
Аламай күнтэн араарда. (Өрүһүйээри, абыраары)
Уруу буоларын
Отут күн угалытта;
Ыччат ууһурун
Ый устата ыраатыннарда. (Отут күн, ый устата)
Үөһээ дойду
Үрдүк дыүүлүн сүкпүт,
Аллараа дойду
Амырыыннаах аркыбатын арийбыт,
Орто дойду
Улуу укааһын олохтообут... (Дыүүлүн, укааһын)
Уруу буоларын
Отут күн угалытта;
Ыччат ууһурун
Ый устата ыраатыннарда.
Биһиги киһибит –
Үөһээ биистэр үттэтиилэрин
Өйдүүр киһи эбит,
Аллараа биистэр албыннылларын
Таайар киһи эбит. (Үттэтиилэрин, албыннылларын)
Хол дойду
Холоонноохторо холбостулар,
Тэгил дойду
Тэннээхтэрэ тиксестилэр... (Холоонноохторо, тэннээхтэрэ)

Сыһы мунунан
Сыспай сизэллээби уурдэрэн,
Хонуу мунунан

Хоробор муостаабы холботон... (Сыныы, хонуу)

«Орто дойдуну
Охолтон быыһаатын!»-диэн,
Уруй уруйдаатылар;
«Аан дойдуну –
Алдьархайтан абыраатын!» - диэн,
Айхал айхаллаатылар. (Орто дойдуну, аан дойдуну; уруйдаатылар, айхаллаатылар)

Сыыдам өттө
Сысса оонньоото,
Ыллам өттө
Ыстаналыы оонньоото,
Хапсабай өттө
Хары былдыаста... (Сыыдам, ыллам, хапсабай)
Айыы сириин
Аарыма бабаната буолан,
Күн улууһун
Күтүр күүстээбэ буолан,
Кэнчээрини кэнэтэн,
Киһи-сүөһү төрдүн тэнитэн,
Ол курдук, олорбута эбитэ үһү!.. (Айыы сириин, күн улууһун; кэнэтэн, тэнитэн)

Өттүгүн охсуна-охсуна,
Үллэх-үллэх ойуолаата,
Иһин таһына-таһына
Эйэң-эйэң экирээтэ.
Хасса суох
Хаһытаан хабырытта,
Үрүт-үрдүгэр
Үгүрэлээн мэнийдэ... (Хасса суох, үрүт-үрдүгэр)

Куустуһан ылан кумаластылар,
Эпсэритэ ылсан эристилэр. (Кумаластылар, эристилэр)

Анды сыммытын курдук
Алла-таммалыы турар...
Өлбөт мэнэ уутун курдук,
Үллэ-сүүдүрүннүү турар. (Алла-таммалыы, үллэ-сүүдүрүннүү)

Биллибэккэ-көстүбэккэ,
Мэлийэн-сүтэн хаалбыт. (Мэлийэн-сүтэн)

Сымсабайдык
Сыллаан-уураан барбыттар. (Сыллаан-уураан)
Төлкөлөнөн-аналланан,
Төрөөн-үөскээбит эбиккин. (Төлкөлөнөн-аналланан)

Өлбөт-сүппэт
Үтүө алгыскытын
Үрдүбэр сүктэриң эрэ! – диэтэ. (Өлбөт-сүппэт)

Дьоллоох-соргулаах,
Дьолуо манан ньилбэгэр... (Дьоллоох-соргулаах)

Ырыалаах-тойуктаах,
Ырып-чырып быһыйатын. (Ырыалаах-тойуктаах)

Улуу үөрүү буолла,
Уруй-айхал улаатта. (Уруй-айхал)

Аймаһыйа-атарахсыйа,
Хоргута-хомойо хаалымаң... (Хоргута-хомойо)

Ыһытыы-хаһытыы,
Ыйдыы-хайдыы,
Хоту халлаан диэки
Куо5айан түһэн бара турда... (Ыһытыы-хаһытыы)

Кыайбыт-хоппут киһи быһытынан
Кылынын аах диэки
Атара дьоруонан
Айаннатан түһэн истэ... (Кыайбыт-хоппут)